

Leren omgaan met verschillen in een homogene onderwijsomgeving

Een onderzoek naar pedagogisch-didactische handelingen om het leren omgaan met verschillen te bevorderen in het mbo

In een pluriforme en democratische samenleving is het leren omgaan met diversiteit en verschillen een belangrijke burgerschapscompetentie. Vanuit de contacttheorie kan worden verondersteld dat contact tussen leden van verschillende sociale groepen hier een positieve bijdrage aan levert doordat het vooroordelen en discriminatie kan verminderen. Een onderwijsomgeving met weinig diversiteit in opvattingen en sociale achtergronden beperkt daarmee de mogelijkheid om vanuit de contacttheorie positieve effecten te genereren. Het doel van dit onderzoek is om meer inzicht te krijgen in de pedagogisch-didactische handelingen van docenten Burgerschap om studenten – binnen een homogene onderwijsomgeving – te leren omgaan met verschillen. Hiertoe zijn zowel mbo-docenten als mbo-studenten geïnterviewd. Uit de resultaten blijkt dat docenten hiervoor gebruik maken van verschillende werkvormen, zoals dialogische didactiek, rollenspellen, samenwerkingsopdrachten en excursies. Deze werkvormen komen gedeeltelijk overeen met de uitgangspunten van de contacttheorie. Er kan dus worden geconcludeerd dat er diverse opties zijn om het leren omgaan met verschillen te bevorderen binnen een homogene onderwijsomgeving.

Kernwoorden: Burgerschapsonderwijs, mbo-scholen, omgaan met verschillen, vakdidactiek

Jan van den Dijssel (Docent filosofie, SvPO Utrecht)

Hessel Nieuwelink (Lector burgerschapsonderwijs, Hogeschool van Amsterdam)

Leren leven in een pluriforme samenleving gaat niet vanzelf. Jongeren moeten dat

leren. De school is daar de uitgelezen plek voor. Onderzoek laat echter zien dat dit in

het onderwijs in Nederland relatief weinig gebeurt (Munniksma et al., 2017). Bij het aanleren van burgerschapscompetenties rondom het omgaan met verschillen is het in aanraking komen met diversiteit belangrijk, zoals beschreven in de contacttheorie (Allport, 1954; Hewstone, 2015; Ten Dam et al., 2010). Dit betekent dat het complex kan zijn om deze competenties te ontwikkelen in een (relatief) homogene onderwijsomgeving - een omgeving waarin jongeren op een aantal centrale kenmerken van hun identiteit, zoals sekse en geloof, met elkaar overeenstemmen. Vanuit dat oogpunt is het problematisch dat de onderwijsinspectie in 2018 concludeerde dat onderwijssegregatie ervoor zorgt dat groepen leerlingen in bubbels van gelijkgestemden terecht komen (Onderwijsinspectie, 2018). Uit onderzoek van Nieuwelink (2018) blijkt dat ook op veel Amsterdamse scholen leerlingen relatief gesegregeerd opgroeien.

In deze studie is onderzocht welke pedagogisch-didactische handelingen bevorderlijk zijn volgens mbo-docenten Burger-schap om het leren omgaan met verschillen binnen een homogene onderwijsomgeving te bevorderen. Daaropvolgend is onderzocht hoe studenten deze handelingen ervaren. Meer inzicht in de pedagogisch-didactische handelingen van docenten geeft (mbo)-scholen en docenten meer praktische handvatten in de wijze waarop burgerschapsonderwijs vormgegeven kan worden.

Theoretisch kader

Het leren omgaan met verschillen wordt gezien als een belangrijke doelstelling binnen het burgerschapsonderwijs (Ten Dam et al., 2011; Onderwijsinspectie, 2016). Omgaan met verschillen is één van de vier sociale taken van burgerschap en wordt als kenmerk gezien om te kunnen functioneren in een pluriforme en democratische samenleving. Hierbij is het volgens Ten Dam et al. (2011) van belang dat leerlingen leren dat zij in staat zijn om samen met mensen met verschillende achtergronden en visies problemen op te lossen. Omgaan met verschillen, evenals de andere sociale taken, bestaat uit vier componenten: kennis, vaardigheden, houdingen en reflectie.

Maar wat betekent omgaan met verschillen precies? Je kan namelijk op verschillende manieren omgaan met verschillen. In dit onderzoek wordt hiervoor de richtlijn gevolgd van de onderwijsinspectie (2020): Ruimte voor verschil moet er kunnen zijn, maar de grondwettelijke basiswaarden van de democratische rechtsstaat, zoals gelijkwaardigheid en non-discriminatie, begrenst dit. Het doel is dat leerlingen leren om ruimte en respect te geven aan mensen die er andere meningen en overtuigingen op nahouden.

De contacttheorie in relatie tot het leren omgaan met verschillen

Er is nog betrekkelijk weinig onderzoek naar hoe leerlingen op school kunnen leren omgaan met verschillen en

diversiteit (Sincer, Severiens & Volman, 2019). Wel zijn er studies naar de relatie tussen klassensamenstellingen en sociale relaties. Deze studies gaan veelal uit van de contacttheorie van Allport (1954), die vele malen bevestigd is. Naast de contacttheorie zijn er ook andere theorieën, zoals de conflict- en constrictstheorie, die alternatieve hypothesen formuleren over het leren omgaan met verschillen (Dronkers, 2011; Putnam, 2007). Het is goed mogelijk dat deze theorieën ook relevante aanknopingspunten bieden voor de mogelijkheden van scholen om leerlingen te leren omgaan met verschillen, maar deze vallen buiten de scope van dit onderzoek. Enerzijds is hiertoe besloten omdat er voor de contacttheorie veel evidentie is, en anderzijds omdat de contacttheorie veelal in een heterogene omgeving is onderzocht, waardoor kennis over de mogelijkheden hiervan binnen een homogene onderwijsomgeving beperkt is. De contacttheorie van Allport (1954) veronderstelt dat contact tussen leden van verschillende sociale groepen vooroordelen en discriminatie kan verminderen. Bovendien kunnen contacten tussen leden van verschillende sociale groepen ervoor zorgen dat er een sterkere solidariteit wordt ontwikkeld tegenover die groepen (Pettigrew, 1998). Direct contact tussen leden van verschillende sociale groepen kan vooral leiden tot positievere houdingen als wordt voldaan aan vier 'optimale condities':

- ◆ gelijke groepsstatus
- ◆ gemeenschappelijke doelen
- ◆ samenwerking
- ◆ steun vanuit autoriteiten die door de leden van verschillende sociale groepen wordt erkend – waarbij de autoriteiten gelijkwaardig contact tussen de groepen aanmoedigen.

In potentie is de docent een erkende autoriteit in het klaslokaal die deze rol kan vervullen. Daarnaast heeft een positieve generalisatie, waarbij het effect van het contact zowel op individueel niveau als op groepsniveau plaatsvindt, tijd en meerdere ontmoetingen nodig (Pettigrew, 1998). Onderzoek van Tropp & Prenovost (2007) toont aan dat de aanwezigheid van de optimale condities, tezamen, het positieve effect van de contacttheorie kunnen versterken binnen scholen. Zij concluderen dat op scholen waar de optimale condities sterker aanwezig zijn, contacten tussen leden van verschillende groepen samengaat met lagere scores van vooroordelen. Studies bieden dus aanwijzingen voor een mogelijke invloed van de klassensamenstelling op het leren omgaan met verschillen (Pettigrew & Tropp, 2006; Lindo, 2008).

Leren in een relatief homogene klas

Relatieve homogeniteit betekent niet dat er geen verschillen zichtbaar zijn binnen een groep. Inachtneming van het kenmerk 'superdiversiteit', zoals beschreven door Crul, Schneider en Lelie (2013), is

er geen sprake van enkelvoudige identiteiten. Identiteiten worden fijnmaziger en complexer. Je kunt dan ook niet spreken van 'de moslim' of 'de Amsterdammer'.

Deze identiteiten overlappen met elkaar. Desalniettemin wordt in dit onderzoek gesproken over relatieve homogeniteit omdat de studenten op de school waar dit onderzoek is uitgevoerd – ROCvA College West - op een aantal centrale kenmerken van hun identiteit vergelijkbaar zijn. Zo bestaat de studentenpopulatie voornamelijk uit vrouwen, belijdende moslims en tweede en derde generatie migranten uit Turkije en Marokko. Uiteraard bestaan er substantiële verschillen tussen deze studenten en is ook hier sprake van diversiteit. Maar in vergelijking met andere populaties in Amsterdam en de rest van Nederland kan gesproken worden over relatieve homogeniteit. Zowel de docenten als de studenten zien hun klas ook als homogeen.

Meerdere onderzoeken laten zien dat een relatief homogene klas een veilige en vertrouwde leeromgeving kan zijn die een belangrijke basis kan zijn voor burgerschapsonderwijs (Nieuwelink et al., 2016; Ten Dam et al., 2010). Merry (2012) laat zien dat het voor maatschappelijke minderheidsgroepen gunstiger is om in homogene netwerken te opereren omdat daar de kans op uitsluiting en discriminatie kleiner is. Driessen, Agirdag en Merry (2017) concluderen dat islamitische

scholen aanzienlijke beter presteren dan openbare scholen als het gaat om burgerschapscompetenties.

Wat docenten kunnen doen om het leren omgaan met verschillen te bevorderen

Onderzoek laat zien dat bij het leren omgaan met verschillen pedagogisch-didactische strategieën vanuit docenten belangrijk zijn. Het handelen van de docent doet er dus toe, maar het is niet precies duidelijk welk handelen effect heeft (Geboers et al., 2013; Thijs & Verkuyten, 2014; Handboek vakdidactiek Maatschappijleer, 2020).

Slavin (1985) beschrijft dat coöperatief leren een methodiek is om de positieve effecten van de contacttheorie te realiseren. Coöperatieve werkvormen zijn werkvormen waar studenten elkaar nodig hebben om tot een positieve afronding van een opdracht te komen. Hierbij is het van belang dat leerlingen goed met elkaar samenwerken, zodat zij inzien dat ze samen resultaten kunnen boeken. In coöperatieve werkvormen komen de bevorderende condities voor de contacttheorie, zoals samenwerking en gemeenschappelijke doelen, dus terug. Een literatuurstudie (Lindo, 2008) en meta-analyse (Pettigrew & Tropp, 2006) wijzen erop dat werkvormen waarbij leerlingen moeten samenwerken aan een gemeenschappelijk doel en onderling afhankelijk zijn voor een succesvol resultaat, positief bijdragen

aan het verminderen van vooroordelen. De optimale condities van de contacttheorie liggen ook verscholen in dialogische didactiek, waarbij leerlingen op basis van gelijkwaardigheid perspectieven met elkaar kunnen uitwisselen (Castelijns & Verhoeven, 2014; Handboek vakdidactiek Maatschappijleer, 2020). Geboers et al. (2013) geven aan dat het bij effectief burgerschapsonderwijs van belang is dat leerlingen een actieve rol hebben, dat er een didactiek is waarin leerlingen leren dat er verschillende perspectieven bestaan en dat daar dialogen tussen mogelijk zijn. Op basis van de positieve effecten van een dialogische didactiek op (sociale) aspecten van burgerschap is de veronderstelling dat dit ook een positieve rol kan spelen in het leren omgaan met verschillen. Gelet op de optimale condities van de contacttheorie is het daarbij van belang dat de docent het gelijkwaardig uitwisselen van verschillende perspectieven aanmoedigt en, indien nodig, diverse perspectieven naar voren laat komen. Voor een dialoog is een veilig en open leerklimaat, waarbij sprake is van onderling vertrouwen en ruimte voor afwijkende meningen, van belang (Castelijns & Verhoeven, 2014). Merry (2012) veronderstelt dat een veilige omgeving eenvoudiger te realiseren is binnen een homogene klas. Dan heeft de docent echter een grotere rol in het faciliteren van verschillende perspectieven. Bij een heterogene klas is het de uitdaging om gelijkwaardigheid tussen leerlingen te realiseren, zodat leerlingen leren om met

anderen samen te werken, ongeacht hun groepsidentiteit.

Op basis van de contacttheorie is het ook mogelijk om leerlingen in contact te laten komen met leden van andere sociale groepen. Dergelijke ontmoetingen vormen de kern van de contacttheorie. Hoewel dit voor scholen met een relatief homogene leerlingenpopulatie lastiger te realiseren is, kan er wel gestuurd worden op betekenisvolle ontmoetingen tussen leden van verschillende sociale groepen (Onderwijsinspectie, 2020). Dergelijke authentieke leersituaties kunnen bijdragen aan perspectiefwisseling en het leren omgaan met diversiteit en verschillen (Van Avermaet & Sierens, 2010). Uitwisseling met andere scholen kan dan volgens Eidhof (2019) ook erg waardevol zijn. Zodoende komen leerlingen in contact met leeftijdsgenoten met een andere sociale achtergrond.

Een laatste mogelijkheid om de gelijke groepsstatus naar voren te laten komen is kennisoverdracht. Docenten kunnen middels de lesinhoud gelijkwaardigheid tussen verschillende culturele achtergronden benadrukken en onderwijzen. Volgens Banks et al. (2005) kan kennis over de complexe relatie tussen eenheid en diversiteit, onderlinge verbondenheid en afhankelijkheid en mensenrechten bijdragen aan de kenniscomponent van het leren omgaan met verschillen en (culturele) diversiteit. Het is goed mogelijk dat de contacttheorie in een diverse klas kan bijdragen aan de kenniscomponent

van omgaan met verschillen omdat er op deze manier vanuit persoonlijke ervaringen en belevingen geleerd kan worden over (culturele) verschillen. Amichai-Hamburger en Mckenna (2006) waarschuwen echter dat alleen kennis hebben van andere culturen niet voldoende is en dat andere competenties ook van belang zijn om te leren omgaan met (culturele) diversiteit. Zo bestaat het gevaar dat leerlingen enkel de informatie opnemen die past binnen het door hun vooraf vastgestelde beeld van de andere groep. Daardoor kan stereotypering versterkt worden.

Samenvattend

Op basis van de literatuur kan verondersteld worden dat de contacttheorie – onder bepaalde condities – een positieve bijdrage kan leveren aan het leren omgaan met verschillen. Binnen een (relatief) homogene studentenpopulatie is het minder eenvoudig om de positieve effecten van de contacttheorie te realiseren. Hoewel de literatuur aanwijzingen geeft voor diverse pedagogisch-didactische handelingen – waarbij de optimale condities van de contacttheorie gerealiseerd worden – roept dit de vraag op hoe docenten Burgerschap, binnen een context van relatief homogene klassen, ervoor zorgen dat studenten leren omgaan met verschillen.

Context onderzoek

Het onderzoek is uitgevoerd binnen ROCvA College West. De school heeft in totaal 27 opleidingen, variërend van

niveau 1 tot 4, in het domein Zorg & Welzijn. In totaal zitten ruim 4000 studenten op deze school. Voor het mbo gelden kwalificatievereisten voor burgerschap op verschillende terreinen, zoals het politieke domein en maatschappelijke domein. Met name bij dat laatste spelen vraagstukken rondom diversiteit een belangrijke rol (Handboek vakdidactiek Maatschappijleer, 2020).

Onderzoeksvraag

In dit onderzoek worden twee vragen beantwoord:

1. Welke pedagogisch-didactische handelingen zijn er volgens docenten Burgerschap om het leren omgaan met verschillen binnen een relatief homogene onderwijsomgeving te bevorderen?
2. Welke ervaringen hebben studenten met betrekking tot het leren omgaan met verschillen in een relatief homogene onderwijsomgeving?

Methode

Voor dit onderzoek zijn zeven docenten Burgerschap geïnterviewd, afkomstig uit zes verschillende onderwijsteams. In de selectie van docenten is gestreefd naar diversiteit op gebied van gender, religiositeit, onderwijsniveau en ervaring als docent Burgerschap (zie figuur 1). Meerdere geïnterviewden hebben aangegeven les te geven in een (relatief) homogene onderwijsomgeving.

Tabel 1 Overzicht geïnterviewde docenten

Docent	Man/vrouw	Religieus	Bi-cultureel	Onderwijsniveau	Docent burgerschap
1	Vrouw	Nee	Nee	Niveau 1 / 2	Ruim 30 jaar
2	Man	Ja	Ja	Niveau 4	10 jaar
3	Man	Nee	Nee	Niveau 4	9 jaar
4	Man	Ja	Ja	Niveau 3 / 4	2 jaar
5	Vrouw	Nee	Nee	Entree	3 jaar
6	Vrouw	Nee	Ja	Niveau 4	2 jaar
7*	Vrouw	Ja	Ja	Niveau 1 / 2	10 jaar

*Schriftelijk interview

Naast zeven docenten zijn ook vier studenten geïnterviewd. Deze studenten van 21 en 22 jaar krijgen les van twee geïnterviewde docenten. Net als bij de docenten is in de selectie van studenten gestreefd naar diversiteit op gebied van gender, religiositeit en onderwijsniveau. Vanwege het afstandsonderwijs, in verband met de coronacrisis, is het slechts gelukt om met vier studenten te spreken voor dit onderzoek. Drie van de vier geïnterviewde studenten zijn vrouw, één student is man. Alle vier de studenten geven aan moslim te zijn en volgen een opleiding op niveau-4. Twee studenten worden opgeleid tot apothekersassistent en twee tot pedagogisch werker. Om de veiligheid voor de studenten te vergroten zijn de studenten in duo's geïnterviewd, waarbij de duo's klasgenoten waren. De studenten beschrijven hun klas als islamitisch homogeen. Bovendien gaf dit de gelegenheid om een verdiepend gesprek op gang te laten komen over de ervaringen van de studenten.

Onderzoeksinstrument

Voor zowel docenten als studenten is gebruik gemaakt van een semigestructureerd interview. In bijlage 1 is de interviewleidraad opgenomen. Aan docenten is onder andere de vraag voorgelegd welke ervaringen zij hebben omtrent homogeniteit in de klas. Ook is gevraagd naar welke handelingen zij toepassen om studenten te leren omgaan met verschillen en hoe zich dat verhoudt tot een (eventuele) homogene onderwijsomgeving. Ook aan studenten is gevraagd naar eventuele homogeniteit in de lessen. Daarnaast is aan studenten gevraagd hoe docenten ervoor zorgen dat er verschillende meningen naar voren komen als er vanuit studenten vooral vergelijkbare meningen verteld worden. Ook is aan studenten gevraagd of zij het gevoel hebben te leren omgaan met verschillende meningen, perspectieven en sociale achtergronden binnen de lessen burgerschap en hoe zich dat verhoudt tot de rol van de docent, klasgenoten en werkvormen.

Data-analyse

Aan de hand van de vier componenten van omgaan met verschillen en de vier optimale condities van de contacttheorie zijn de data per component thematisch gecoörded en geanalyseerd op twee manieren. Allereerst vanuit de vraag op welke manier deze handelingen bijdragen aan het leren omgaan met verschillen. Ten tweede is gekeken in hoeverre de vier optimale condities terugkomen in de beschreven handelingen van docenten. Om tot conclusies te komen zijn de interviews van docenten als eerst met elkaar vergeleken en vervolgens met de input van studenten.

Resultaten

Homogeniteit in de klas

Docenten geven aan dat het afhankelijk is van het gespreksonderwerp of er verschillende meningen naar voren komen in de les. Zo vertelt een docent dat de meningen vanuit de klas meer eenzijdig worden als het dichter bij de identiteit van de studenten komt. Bijvoorbeeld bij thema's als seksualiteit en geloof. Meerdere docenten ervaren bovendien dat studenten met een vergelijkbare achtergrond veelal vergelijkbare meningen uiten. Twee docenten delen deze ervaringen niet en vertellen dat er altijd verschillende standpunten naar voren komen. Zo vertelt één van deze docenten dat in haar lessen altijd wel studenten zijn 'die elkaar kunnen weerleggen of er een andere mening over hebben'. Dit is volgens haar wel afhankelijk van de veiligheid binnen een groep: 'Het is anders bij

een groep met een soort leider, die zegt dat alle politie tegen Marokkanen is of zo'.

Zorgen voor verschillende perspectieven

Docenten zorgen op verscheidene manieren ervoor dat verschillende perspectieven naar voren komen in de les. Voor het bespreken van gevoelige onderwerpen, zoals seksualiteit, wordt onder andere gebruik gemaakt van gastdocenten en de voorstelling 'theater aan zet'. Een docent licht toe dat gastdocenten getraind zijn om over gevoelige onderwerpen te spreken en daardoor studenten gemakkelijker laten praten over dit soort onderwerpen. In de voorstelling 'theater aan zet' spelen drie acteurs verhalen van mbo-studenten over seksuele diversiteit: 'Dat roept bij de een op dat die over zichzelf gaat praten, bij de ander de haat als in dat hij zijn broer zou doodmaken als hij homoseksueel zou zijn, maar daardoor is er openheid'. Naast gastdocenten en voorstellingen is een veelgebruikte methode om als docent gesprekspartner te worden in de les. Een docent verwoordt dat als volgt: 'Als een klas het grotendeels met elkaar eens is, dan verplaats ik mijzelf in de tegenpartij zodat het gesprek op gang komt'. Aanvullend op deze methode ondersteunen sommige docenten de minderheidsgroepen in de klas. Dat doen ze door in het gesprek de 'minderheden' in de klas te betrekken en beschermen. Een docent zegt het volgende daarover: 'Ik doe er alles aan om ervoor te zorgen dat deze persoon [student zonder migratieachtergrond]

zich veilig voelt en een podium krijgt'. Deze docent neemt de input mee van de student om vervolgens aan te geven dat hij het daarmee eens is: 'Dan ga ik dat perspectief benadrukken. Even herhalen om zo een blinde vlek aan te tonen. Ik wil dat de persoon weggaat met een gevoel dat er ruimte is voor een ander geluid. Dat is in het belang van iedereen'.

Indien mogelijk benut een aantal docenten de beschikbare diversiteit binnen een klas om een ander perspectief naar voren te brengen. Zo vertellen twee docenten dat wanneer er een homoseksueel of transgender in de klas zit dat ze aan de hand van deze persoon dit perspectief naar voren brengen omtrent seksualiteit. Dat doen deze docenten alleen als er sprake is van veiligheid in de klas. Een docent licht toe dat zij een transgender met een uitgesproken karakter in haar klas had. De docent liet deze student vertellen wat het met haar deed toen een andere student uitsprak dat hij zijn broer zou doodmaken als hij homoseksueel zou zijn. Zij gebruikte alleen het perspectief van deze student omdat diegene volgens haar een sterk karakter had. De docent benadrukte hierbij wederom het belang van veiligheid in de klas.

Wat docenten willen bereiken met betrekking tot het omgaan verschillen

Docenten hebben diverse doelen voor ogen met betrekking tot het leren omgaan met verschillen. Het belang van kennis over verschillende invalshoeken en

perspectieven wordt veelvuldig genoemd. Ondersteunend daaraan willen docenten dat studenten leren inzien dat hun mening ergens vandaan komt en dat dit ook geldt voor anderen. Het belang van een tolerante en positieve houding tegenover verschillen wordt ook benadrukt. Daarnaast vertellen docenten dat ze als doel hebben om studenten te leren nadenken vanuit verschillende perspectieven. Tenslotte wordt ook het leren samenwerken met mensen met verschillende achtergronden genoemd als een belangrijk leerdoel.

Handelingen om het leren omgaan met verschillen te bevorderen

Docenten benoemen diverse manieren om ervoor te zorgen dat studenten leren omgaan met verschillen. Deze worden tegen het licht gehouden van de componenten van omgaan met verschillen en de optimale condities van de contacttheorie.

Klassengesprek / klassendialoog

Docenten voeren regelmatig klassengesprekken. Zij benadrukken hierbij het belang van een veilige omgeving en nodigen studenten uit om hun ideeën met elkaar te delen. Om klassengesprekken op gang te helpen of te voeden maken docenten gebruik van verschillende methodieken. Zo proberen docenten kritische vragen te stellen, waarbij sommige docenten een tegenstrijdig perspectief innemen. Een docent vertelt dat hij dit niet doet om de studenten te overtuigen maar 'om ervoor te zorgen dat zij ook de mening

horen van de andere kant'. Hieruit is af te leiden dat middels een klassengesprek beoogd wordt studenten te laten leren over verschillende invalshoeken en perspectieven.

Een andere methode die docenten gebruiken om klassengesprekken te voeren is het behandelen van thema's die in hun ogen weinig spelen bij hun (homogene) studentenpopulatie. Daarnaast leggen docenten soms concrete casuïstiek voor aan studenten, bijvoorbeeld wanneer studenten zich uitspreken tegen homoseksualiteit. In dat geval maakt één van de docenten dit persoonlijk door de volgende vraag te stellen: 'Stel dat je een klant of zorgvrager hebt die openlijk homoseksueel is. Hoe pak je dat dan aan?'. Hieruit valt op te maken dat docenten tijdens klassengesprekken, met behulp van concrete en persoonlijke casuïstiek, studenten aanzetten tot reflectie over hun omgang met verschillen. Aanzet tot reflectie over verschillen komt ook terug tijdens klassengesprekken. Docenten maken daarvoor de koppeling met aangeleerde kennis over socialisatie en referentiekaders. Een docent vertelt dat hij tijdens klassengesprekken studenten laat reflecteren op meningsverschillen zodat hij dat daarna kan koppelen aan de geleerde kennis over referentiekaders.

In klassengesprekken ondersteunen docenten minderheden in de klas door hun perspectief positief te benadrukken en te zorgen voor verschillende invalshoeken en perspectieven. Gelet op de optimale

condities van de contacttheorie is hierin te herkennen dat bij klassengesprekken gelijkwaardigheid van meningen en groepsstatus benadrukt wordt door een erkend autoriteit, de docent. In de handelingen van docenten tijdens klassengesprekken komen ook de condities 'gemeenschappelijk doel' en 'samenwerking' terug. Zo benadrukt een docent, die sterke homogeniteit ervaart in de les, het gemeenschappelijke doel van klassengesprekken, namelijk het uitdiepen van vraagstukken.

Rollenspel en standpunt innemen

Een methode die verschillende docenten hanteren is het aanwijzen van rollen en/of standpunten aan studenten, omdat studenten daarmee leren vanuit andere perspectieven te kijken. Studenten moeten bijvoorbeeld een standpunt vertegenwoordigen waar zij normaliter niet achter staan. Eén van de docenten past deze methode toe als hij merkt dat de hele klas het met elkaar eens is. Hoewel studenten dit lastig vinden geeft een andere docent aan dat het 'interessant is dat je dan ook rondom homoseksualiteit verschillende meningen naar voren ziet komen', terwijl dat normaliter niet zo is. Gelet op de componenten van omgaan met verschillen, draait het bij deze methode voornamelijk om de vaardigheid je te kunnen inleven in anderen.

Een constatering van één van de docenten duidt op een mogelijke vormgeving van de optimale condities 'gelijkwaardigheid' en 'gemeenschappelijk doel'. Zij ziet

dat studenten spelenderwijs leren om vanuit andere perspectieven te kijken. Doordat de studenten het zien als een spelletje zijn ze wat lossier in wat ze zeggen. Wat deze docent terugziet is dat studenten merken dat als ze iets niet zo 'zwaar nemen', ze er eigenlijk gewoon een gesprek over kunnen voeren. Studenten leren dat er verschillende perspectieven bestaan en dat daar dialogen tussen mogelijk zijn.

Excursies

Meerdere docenten organiseren excursies. Een bezoek aan religieuze gebedshuizen komt specifiek naar voren in de gesprekken. Een belangrijk doel bij dergelijke bezoeken is om studenten kennis te laten opdoen over culturele en religieuze verschillen, maar ook over overeenkomsten. Hoewel één docent haar hart altijd vasthield als ze naar een synagoge ging, omdat veel studenten pro-Palestina zijn, waren de leeropbrengsten groot: 'ze lijken wel een beetje op ons' is een reactie die ze van sommige studenten kreeg.

De optimale condities van de contacttheorie zijn te herkennen in de excursies. Een docent vertelt dat hij graag naar drie verschillende gebedshuizen (kerk, moskee en synagoge) wilt gaan met studenten: 'Het doel is om na drie bezoeken kennis te hebben over drie religies, zodat studenten ook van elkaars religie leren'. Dit duidt op een gemeenschappelijk doel om samen te leren over religies, maar ook van en over elkaar. Doordat studenten hierbij (ook) over elkaar kunnen leren lijkt het

erop dat gelijke groepsstatus wordt benadrukt.

Bij sommige docenten staat tijdens excursies ook het gesprek centraal. Dat duidt ook op een mogelijke vormgeving van de conditie 'gelijke groepsstatus'. Een docent vertelt dat er open gesprekken ontstaan tussen studenten en mensen van een religieus gebedshuis rondom de vraag 'mag je zijn wie je bent?'. Volgens deze docent zorgt deze luchtigheid en openheid ervoor dat studenten inzien dat zij kunnen meepraten over identiteitsvragen en (religieuze) verschillen. Het lijkt erop dat door deze gesprekken vooroordelen verminderen doordat studenten 'de mens zien achter een geloof'. Ter illustratie vertelt de docent dat er een soort verzachting kwam bij een student die vanwege haar opvoeding een intense haat had richting joden. Ze had nu een positieve ervaring met het jodendom en zag ook overeenkomsten tussen de religies. Zodoende kunnen excursies ook bijdragen aan de kennisvorming over de relatie tussen eenheid en diversiteit en onderlinge verbondenheid, zoals beschreven door Banks et al. (2005).

Samenwerkingsopdrachten

Verschiedende docenten maken gebruik van samenwerkingsopdrachten om studenten te leren samenwerken met mensen met verschillende achtergronden en/of denkwijzen. Een docent heeft een werkvorm waarbij studenten een

fictieve vergadering, met een casus, moeten uitvoeren. Studenten zijn dan Tweede Kamerleden en moeten samen bespreken hoe ze om kunnen gaan met de uitspraak van Geert Wilders over 'minder Marokkanen'. Dit doet zij alleen niet bij een groep met veel studenten die een Marokkaans achtergrond hebben omdat zij dan zelf andere perspectieven moet gaan uitleggen: 'Ik wil dat zij aan elkaar laten zien dat er verschillende perspectieven zijn'. Daarom kiest deze docent bij homogene groepen voor minder prikkelende onderwerpen als duurzaamheid. Dan is er volgens haar 'meer stof om te discussiëren'.

Een andere samenwerkingsmethode die wordt genoemd is een uitwisseling met andere scholen, waarbij studenten van verschillende scholen samen een workshopprogramma moeten ontwikkelen. Hierdoor kunnen studenten elkaar ontmoeten en met elkaar uitwisselen. Een andere docent koppelt reflectievragen aan samenwerkingsopdrachten. Zo laat hij studenten regelmatig in kleine groepjes gekaderd gesprekken voeren waarbij studenten vervolgens moeten reflecteren op meningsverschillen.

De optimale condities van de contacttheorie zijn te herkennen bij de samenwerkingsopdrachten. De vergaderopdracht is daar een mooi voorbeeld van. Door studenten een onderwerp te geven waar verschillende perspectieven over zijn, met daarbij de taak om samen tot een besluit

te komen, zorgt deze werkvorm ervoor dat studenten door middel van samenwerking een gemeenschappelijk besluit moeten nemen. Als docent vervult zij de rol van erkende autoriteit en stimuleert zij gelijkwaardigheid door rollen aan te wijzen aan studenten die normaliter minder vertellen in de les. Het uitwisselingsidee duidt op een realisatie van alle optimale condities. Onder begeleiding van docenten als een erkende autoriteit hebben de studenten dan namelijk een gezamenlijk doel te realiseren: een workshopprogramma.

Ervaringen van studenten omtrent het leren omgaan met verschillen

Studenten vertellen het gevoel te hebben dat zij op school leren omgaan met verschillen. Hoewel de studenten andere meningen soms lastig vinden, leren ze wel over andere achtergronden en perspectieven. Een student voegt daaraan toe dat ze ook leert te accepteren dat er verschillende meningen zijn. De geïnterviewde studenten – die zelf moslim zijn – vertellen dat de klassensamenstelling een belangrijke rol speelt in het leren omgaan met verschillen. Zij beschrijven de klas als etnisch divers en islamitisch homogeen: 'Op een gegeven moment heb je niet alleen maar Turkse of Marokkaanse mensen om je heen. En je leert dat dit ook supergezellig kan zijn'. Zo raakte deze student, die zelf een Turkse achtergrond heeft, bevriend met een student met een Pakistaans achtergrond en dat

veranderde haar beeld – in positieve zin – over Pakistan. De school zorgde ervoor dat zij in vertrouwde omgeving kennis kon maken met iemand waar zij normaliter niet zo snel op af zou stappen.

Verder verwijzen studenten naar diverse andere factoren waardoor zij leren omgaan met verschillen. Ze hebben het onder andere over rollenspellen, waarbij ze een standpunt moeten innemen waar ze zelf niet achter staan: 'Je moet iets inbeelden wat je eigenlijk niet denkt. Het heeft mijn ideeën niet verandert, maar je gaat wel opener denken'. De ervaring van deze student sluit aan op hetgeen docenten beoogen met rollenspellen, namelijk perspectiefwisseling en het vermogen om zich te kunnen inleven in iemand anders. Ook klassengesprekken zijn volgens studenten waardevol. Studenten vertellen dat docenten ervoor zorgen dat verschillende perspectieven naar voren komen en dat studenten van elkaar leren. De antwoorden van de studenten suggereren dat docenten lijken te slagen in hun opzet om aan de hand van klassengesprekken gelijkwaardigheid van meningen te benadrukken.

Gelet op de optimale condities van de contacttheorie komen gemeenschappelijke doelen en samenwerking nauwelijks naar voren in de gedeelde ervaringen van studenten. De studenten geven aan dat hun docenten weinig gebruik maken van samenwerkingsopdrachten. Bovendien

mixen docenten bij samenwerkingsopdrachten nauwelijks de studenten op basis van hun sociaal-culturele achtergrond en/of standpunt, terwijl één van de studenten dat wel als iets positiefs zou zien. Datgene wat studenten aangeven te leren, namelijk het accepteren dat er verschillende denkwijzen zijn, duidt vooral op het realiseren van een omgeving waarin sprake is van gelijke groepsstatus.

Conclusie

In dit onderzoek stonden twee onderzoeksvragen centraal:

1. Welke pedagogisch-didactische handelingen zijn er volgens docenten Burgerschap om het leren omgaan met verschillen binnen een relatief homogene onderwijsomgeving te bevorderen?
2. Welke ervaringen hebben studenten met betrekking tot het leren omgaan met verschillen in een relatief homogene onderwijsomgeving?

Uit de interviews komt naar voren dat docenten hiervoor gebruik maken van diverse didactische handelingen. Allereerst proberen docenten ervoor te zorgen dat er verschillende perspectieven naar voren komen in de klas. Dat doen zij onder andere door zelf gesprekspartner te worden, tegenstrijdige perspectieven in te nemen en het minderheidsperspectief positief te benadrukken. Studenten ervaren dit als positief omdat ze daardoor in

aanraking komen met verschillende perspectieven.

Verder wordt gebruik gemaakt van dialogische didactiek, rollenspellen, excursies en samenwerkingsopdrachten. Voor een optimale realisatie van de contacttheorie is het van belang dat alle vier de condities aanwezig zijn (Tropp & Prenovost, 2007). Hoewel de condities in verschillende vormen terugkomen in de handelingen van docenten zijn er weinig handelingen waarin de aanwezigheid van alle vier de condities zijn te herkennen. De werkvorm waarbij studenten een vergadering moeten houden aan de hand van een fictieve casus duidt het meest op een realisering van alle optimale condities. Dergelijke rollenspellen benoemen studenten ook als positief. Daardoor leren zij vanuit andere perspectieven te denken, waardoor ze meer leren over andere denkwijzen en ook leren om verschillende denkwijzen te accepteren.

Discussie en aanbevelingen

Ondanks dat meerdere docenten spraken over een (relatief) homogene onderwijsomgeving, kwam er in de interviews ook naar voren dat er mogelijkheden waren om meer diversiteit te creëren. Docenten proberen thema's te behandelen waarover (wel) verschillende meningen bestaan in de klas. Dit laat zien dat ook binnen een homogene studentenpopulatie sprake kan zijn van diversiteit (Van Avermaet & Siereus, 2010). Desondanks ervaren

docenten geregeld dat studenten vergelijkbare meningen uiten. De ervaring van docenten dat studenten veelal dezelfde mening uiten, wil echter niet zeggen dat studenten ook dezelfde mening hebben. Het is mogelijk dat studenten, vanwege groepsdruk, niet de veiligheid voelen om een afwijkende mening te uiten. Hoewel docenten het belang van een veilig leerklimaat benadrukken en soms het minderheidsstandpunt positief bekrachtigen, kan het zijn dat studenten deze ervaring niet hebben en zich confirmeren aan de klas.

Zowel docenten als studenten hebben interessante opties beschreven om het leren omgaan met verschillen te bevorderen. Aan de hand van de omschrijvingen is getracht te duiden of – en in welke vorm – de optimale condities van de contacttheorie hierin terugkomen. Allereerst is opgevallen dat docenten niet bewust bezig zijn met het vormgeven van de optimale condities van de contacttheorie. Dat maakt het duiden van de condities 'gelijke groepsstatus' en 'erkenning autoriteit' lastiger. Zo spreken docenten bijvoorbeeld over gelijkwaardigheid en het stimuleren daarvan, maar de vraag is of dat gerealiseerd wordt en of studenten dat ook op die manier ervaren. Lindo (2008) laat zien dat het realiseren van gelijke groepsstatus complex is in een samenleving die wordt gekenmerkt door ongelijkheid. Hierdoor is het lastig vast te stellen of het docenten daadwerkelijk lukt een onderwijscontext te creëren

waarin gelijkwaardigheid en gelijke groepsstatus gerealiseerd worden.

De complexiteit rondom het realiseren van de optimale condities is onder andere herkenbaar bij de handeling van docenten om een tegendraads standpunt in te nemen wanneer zij homogeniteit ervaren in de les. Het is daarbij de vraag of gelijke groepsstatus en gelijkwaardigheid van standpunten gerealiseerd worden. Tussen docenten en studenten is namelijk sprake van een ongelijke machtsverhouding. Dergelijke handelingen zijn geschikt om verschillende perspectieven naar voren te laten komen, maar zal, gelet op de groepsstatus, minder waarde hebben dan wanneer een student een ander perspectief inbrengt.

Daarnaast bestaan er enkele nadelen bij keuzes die docenten maken rondom hun pedagogisch-didactische handelingen. Zowel docenten als studenten waren positief over rollenspellen waarin studenten een gedwongen standpunt moeten innemen. Hierbij is echter de kanttekening dat deze werkvorm voornamelijk wordt gebruikt bij debatten, waar het niet draait om samenwerking, maar om strijd. Dit beperkt de potentie van de contacttheorie doordat studenten hierbij niet samen aan een gemeenschappelijk doel werken. Ook in andere handelingen, zoals excursies, komt het samenwerken aan een gemeenschappelijk doel weinig aan bod. Hierin schuilt een gevaar. Op het moment dat niet aan

alle optimale condities van de contacttheorie wordt voldaan kan intergroepscontact afstanden en wederzijds discriminatie vergroten tussen sociale groepen (Dronkers, 2010). Het is dan ook van belang dat alle optimale condities van de contacttheorie vorm krijgen in handelingen ter bevordering van het leren omgaan met verschillen. Het idee van een docent om middels een uitwisseling met andere scholen studenten samen een workshop te laten organiseren voldoet aan de voorwaarden en biedt houvast voor het realiseren van de contacttheorie.

Tenslotte is het belangrijk te benoemen dat dit onderzoek een beperking kent doordat, mede door het afstandsonderwijs, enkel vier studenten zijn geïnterviewd die behoren tot de meerderheidsgroep in hun klas. Lindo (2008) wijst erop dat de effecten van de contacttheorie kunnen verschillen voor leden van een dominante groep en minderheden. Op basis hiervan kan worden verondersteld dat de ervaringen van minderheden verschillen van leden van de dominante groep en dat het van belang is dat in verder onderzoek beide perspectieven worden belicht. Het is een relevante vraag welke ervaring leden van minderheidsgroepen hebben rondom het leren omgaan met verschillen binnen een relatief homogene onderwijsomgeving.

Ondanks de beperking kan op basis van dit onderzoek diverse aanbevelingen gedaan worden voor docenten die

willen werken aan het leren omgaan met verschillen:

- ◆ Laat alle vier de optimale condities van de contacttheorie samen terugkomen in werkvormen. Bijvoorbeeld door studenten werkvormen aan te bieden waarin ze, door middel van samenwerking, een gemeenschappelijk doel moeten bereiken. In de groepsindeling en thematiek kan vervolgens gestuurd worden op diversiteit zodat studenten in aanraking komen met verschillen en daarover in gesprek moeten gaan

- ◆ Maak (meer) gebruik van de omgeving buiten de school. Op basis van de literatuur en de ervaringen van de docenten is de veronderstelling dat dit een positieve bijdrage kan leveren aan het leren omgaan met verschillen. Denk hierbij aan excursies naar religieuze gebedshuizen.
- ◆ Maak binnen de eigen (relatief homogene) onderwijsomgeving gebruik van werkvormen waarin studenten een andere rol/standpunt moeten innemen. Hierdoor leren studenten dat er verschillende perspectieven bestaan en dat zijzelf gesprekken kunnen voeren vanuit verschillende perspectieven.

Referenties

Agirdag, O., Driessen, G. & Merry, M. (2017). Denominatie van de school, gezins- en schoolsamenstelling en onderwijsprestaties. Verschillen openbaar en bijzonder onderwijs in hun opbrengsten? Amsterdam University Press.

Allport G. W. (1954) The nature of prejudice: A comprehensive and penetrating study of the origin and nature of prejudice. Garden city, NY: Addison-Wesley Publishing.

Amichai-Hamburger, Y., & McKenna, K. Y. A. (2006). The Contact Hypothesis Reconsidered: Interacting via the Internet.

Journal of Computer-Mediated Communication, 11(3), 825–843.

Avermaet, P. van & S. Sierens (2010). Diversiteit is de norm. Er mee leren omgaan de uitdaging. Een referentiekader voor omgaan met diversiteit in onderwijs. Handboek beleidsvoerend vermogen. Doelgerichte visie, afl. 4, 1-48.

Banks, J., Cochran-Smith, M., Moll, L., Richert, A., Zeichner, K., LePage, P., Darling-Hammond, L., & Duffy, H. with McDonald, M. (2005). Teaching diverse learners. In L. Darling-Hammond & J. Bransford (Eds.), Preparing teachers for a changing world: What teachers should learn and be

able to do (pp. 232-274). San Francisco: Jossey-Bass.

Castelijns, J. & Verhoeven, S. (2014). *Dialog in de klas. Achtergronden, handreikingen en praktijkervaringen: basis-en voortgezet onderwijs.* 's-Hertogenbosch

Crul, M. R. J., Schneider, J., & Lelie, F. (2013). *Superdiversiteit. Een nieuwe visie op integratie.* VU University Press.

Dam, G. ten, Dijkstra, A.B., Ledoux, G., Munniksmma, A., Veen, I. van der, & Werfhorst, H. van de, (2017). *Burgerschap in het voortgezet onderwijs – Nederland in vergelijkend perspectief* -. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Dam, G. ten, Geijssel, F., Reumerman, R., & Ledoux, G. (2010). *Burgerschapscompetenties: de ontwikkeling van een meetinstrument.* *Pedagogische studiën* (313-333).

Dam, G. ten, Dijkstra, A. B., Geijssel, F., Ledoux, G., & van der Veen, I. (2010). *Maakt de school verschil? Effecten van leerlingpopulatie en onderwijskwaliteit op burgerschap van leerlingen in het basisonderwijs.* In J. Peschar, H. Hooghoff, A. B. Dijkstra, & G. T. M. ten Dam (editors), *Scholen voor burgerschap: naar een kennisbasis voor burgerschapsonderwijs* (blz. 157-180). (OOMO-reeks). Antwerpen: Garant.

Dam, G. ten., Geijssel, F., Reumerman, R., & Ledoux, G. (2011), 'Measuring young people's citizenship competences' *European Journal of Education*, 46(3), 354-37

Dronkers, J. (2011). *Goede bedoelingen in het onderwijs – Kansen en missers.* Amsterdam University Press

Dronkers, J. (2010). *Positieve maar ook negatieve effecten van etnische diversiteit in scholen op onderwijsprestaties? Een empirische toets met internationale PISA-data.* School of Business of Economics.

Eidhof, B. (2019). *Handboek burgerschapsonderwijs - Voor het voortgezet onderwijs* -. Den Haag: Prodemos.

Geboers, E., Geijssel, F., Admiraal, W., & Dam, G. ten. (2013). *Review of the effects of citizenship education.* *Educational Research Review*, 9, 158-173.

Lindo, F. (2008). *Interetnische contacten tussen scholieren in het voortgezet onderwijs: Een analyse en waardering van het onderzoek binnen het paradigma van de contacthypothese.* Amsterdam: Institute for Migration and Ethnic Studies (IMES).

Merry, M.S. (2012). *Segregation and Civic Virtue.* *Educational Theory*, 62: 465-486

Nieuwelink, H., Boogaard, M., Dijkstra, A. & Kuiper, E. (2016). *Onderwijs in*

burgerschap: wat scholen kunnen doen. Kohnstamm Instituut.

Nieuwelink, H. (2018). Hoe ziet burgerschapsonderwijs in Amsterdam eruit? Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam, Kenniscentrum Onderwijs & Opvoeding.

Nieuwelink, H. (2020). Burgerschapsonderwijs en maatschappijleer: betekenis, wetgeving en onderzoek. In R. van der Boom (red.), *Handboek vakdidactiek Maatschappijleer* (pp. 71-96). Den Haag: Pro-demos

Onderwijsinspectie (2016). *Burgerschap op school: Een beschrijving van burgerschapsonderwijs en de maatschappelijke stage*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

Onderwijsinspectie. (2018). *De staat van het onderwijs 2016/2017*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

Onderwijsinspectie. (2020). *Themaonderzoek burgerschapsonderwijs en het omgaan met verschil in morele opvattingen*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

Pettigrew, T.F., (1998). Intergroup contact theory. In: *Annual Reviews Psychology*. 49, 65-85.

Pettigrew T. F. & L.R. Tropp (2006) 'A Meta-Analytic Test of Intergroup Contact Theory', *Journal of Personality and Social Psychology* 90 (5) 751-783

Putnam, R. D. (2007). E Pluribus Unum: Diversity and community in the twenty-first century. The 2006 Johan Skytte prize lecture. *Scandinavian Political Studies*, 30(2), 137-174.

Slavin, R. E. (1985). Cooperative Learning: Applying Contact Theory in Desegregated Schools. *Journal of Social Issues*, 41(3), 45-62

Sincer, I., Severiens, S., & Volman, M. (2019). *Teaching diversity in citizenship education: Context-related teacher understandings and practices*. *Teaching and Teacher Education*, 78, 183-192.

Thijs, J., & Verkuyten, M. (2014). School ethnic diversity and students' interethnic relations. *British Journal of Educational Psychology*, 84(1), 1-21.

Tropp L.R. & M.A. Prenovost (2007) 'The Role of Intergroup Contact in Predicting Children's Inter-Ethnic Attitudes: Evidence from Meta-Analytic and Field Studies' To appear in S. Levy and M. Killen (Eds.) *Intergroup relations: An integrative developmental and social psychological perspective*, Oxford: Oxford University Press.

Bijlage 1 – Interviewleidraad

1. Aantal jaar werkzaam als docent (burgerschap)
2. Aantal jaar werkzaam bij ROCvA College West
3. (afgeronde) opleidingen.
4. Etnische achtergrond.
5. Religieuze achtergrond.

Nr.	Vraag	Populatie	Reactie?	Doorvragen
1	Als je gesprekken voert in de klas, zijn er dan verschillende meningen vanuit de studenten? (leg uit)	Docenten/ studenten	Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Merk je dat rondom specifieke thema's / vraagstukken? • Merk je dat studenten met vergelijkbare achtergronden gelijke meningen hebben en elkaar bevestigen of hebben deze studenten verschillende meningen? • Sommige docenten geven aan dat studenten met vergelijkbare achtergronden alsnog verschillende meningen kunnen hebben. Hoe ervaar jij dat?
			Ja	<ul style="list-style-type: none"> • Merk je dat rondom alle thema's / vraagstukken? • Merk je dat studenten met vergelijkbare achtergronden verschillende meningen hebben of bevestigen zij elkaar? • Sommige docenten geven aan dat studenten met vergelijkbare achtergronden ook vergelijkbare meningen hebben. Hoe ervaar jij dat?
2	In hoeverre vind je het belangrijk dat er verschillende meningen/perspectieven naar voren komen in de les? Waarom?	Docenten/ studenten	Niet	<ul style="list-style-type: none"> • Sommige docenten geven aan dat ze eenvoudigheid in meningen (en achtergronden) bij studenten een belemmering vinden voor burgerschapsonderwijs. Dat vind jij niet?
			Wel	<ul style="list-style-type: none"> • Hoe zorg je ervoor dat er verschillende meningen/perspectieven naar voren komen in de les? Welke handelingen pas je daarvoor toe en waarom? [indien homogeniteit benoemd is, vragen naar onderwijsomgeving] • Ervaar je belemmeringen [binnen de huidige onderwijsomgeving] om verschillende meningen naar voren te laten komen? Waarom?
3	Hoe zorg je ervoor dat studenten leren omgaan met verschillende meningen/perspectieven (en evt. verschillende achtergronden)? [Indien homogeniteit benoemd is, onderwijsomgeving betrekken]	Docenten		<ul style="list-style-type: none"> • Welke handelingen pas je daarvoor toe en waarom deze handelingen? • Waarom zijn de handelingen op deze manier vormgegeven (4 condities contacttheorie)? • Wat wil je bereiken met deze handelingen (4 componenten omgaan met verschillen)? • Ervaar je belemmeringen om studenten te leren omgaan met verschillende meningen/perspectieven (evt. achtergronden)? Welke? Waarom?

4	Heb je het gevoel dat je leert omgaan met verschillende meningen en/of achtergronden binnen de lessen burgerschap?	Studen- ten	Nee	<ul style="list-style-type: none"> • Waar komt dat door denk je? Welke belemmeringen ervaar je? [indien homogeniteit niet benoemd is] • Sommige docenten denken dat een studensamenstelling met veel dezelfde achtergronden een belemmering kunnen vormen. Hoe denk jij daar over? [indien homogeniteit benoemd is] • Wat zou volgens jou een geschikte manier zijn om binnen deze onderwijsomgeving 'omgaan met verschillende meningen' te stimuleren?
			Ja	<ul style="list-style-type: none"> • Wat leer je? (4 componenten omgaan met verschillen) • Welke handelingen / factoren spelen daar volgens jou een positieve rol in? (condities contacttheorie) • [indien geen antwoord] Welke rol spelen klas, docent en lesinhoud? [indien homogeniteit benoemd is] • Sommige docenten denken dat een studensamenstelling met veel dezelfde achtergronden een belemmering kunnen vormen. Dat ervaar jij niet?